

УДК 316.647.82(=411.16):378.4(477)»188/191»

В. І. Семененко, В. В. Петровський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

«ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В ДІЯЛЬНОСТІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ (80-і рр. XIX ст. – початку XX ст.)

У статті розглядається проблема, пов'язана зі штучними труднощами, які створювалися царськими урядовцями для осіб єврейської національності при отриманні вищої освіти в період 80-х рр. XIX ст. – початок XX ст. Мова йде і щодо дискримінації євреїв, котрі намагалися одержати вчені ступені і стати викладачами університетів. На конкретних прикладах розглянуто історію боротьби тих представників єврейського народу, яким вдалося подолати на цьому шляху численні перепони. Проаналізовано також рівень антисемітизму серед викладачів університетів.

Ключові слова: єврейська проблема, дискримінація, університети, приват-доцент, процентна норма, студентські заворушення, антиєврейські постанови.

В статье рассматривается проблема, связанная с искусственными трудностями, создаваемыми царскими властями для лиц еврейской национальности при получении высшего образования в период 80-х гг. XIX в. – начало XX в. Речь идет о дискриминации евреев, которые стремились получить ученые степени и стать преподавателями университетов. На конкретных примерах рассмотрена история борьбы тех представителей еврейского народа, которым удавалось преодолевать на этом пути многочисленные препятствия. Проанализирован также уровень антисемитизма среди преподавателей университетов.

Ключевые слова: еврейская проблема, дискриминация, университеты, приват-доцент, процентная норма, студенческие волнения, антиеврейские постановления.

The article considers the problem, connected with artificial difficulties, created by the royal authorities for Jewish nationality in obtaining higher education during the eighties of the 19th – early 20th century. We are talking about discrimination against those Jews who search after getting scientific degrees and become university professors. The history of the struggle of those representatives of the Jewish people was examined on the specific examples. Those representatives managed to overcome numerous obstacles on this way. The level of anti-Semitism was analyzed among teachers from universities of Ukraine.

Key words: Jewish problem, discrimination, universities, assistant professor, interest rate, student unrest, anti-Jewish decrees.

Проблеми співжиття національних меншин у Російській імперії завжди викликали складність, конфліктні ситуації практично у всіх сферах життєдіяльності. Релігійні, мовні, побутові особливості неслов'янських народів влада часто намагалася нівелювати, посилюючи свої асиміляційні зусилля. Особливо жорстко, наступально, методично такі заходи вживалися до єврейського та польського етносу. Не в останню чергу представників цих народів дискримінували і в сфері освіти, особливо університетської. Протягом XIX – початку XX ст. в суспільну думку наполегливо «імплантувалася» ідея єврейської змови, спрямованої проти панування великоросів. Зокрема, практично всі опозиційні виступи студентства у вищій школі Російської імперії пояснювалися політичними інтригами єврейства.

Дослідження «єврейської проблеми» в Російській імперії почалося давно і велося як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Не беручи до уваги заангажовані політико-

ідеологічними штампами публікації, вкажемо на ті з них, де це питання розглядали з суто наукової точки зору. На жаль, у період XIX – початку XX ст. таких об'єктивних досліджень дуже мало. Що стосується проблеми ключової участі осіб єврейської національності в організації студентських заворушень, то, як правило, навіть такі «знавці» даного питання, як О. М. Калмикова, В. Образцов, Л. Андрєєв, Є. Маєвський, Б. Староверов, І. Линниченко підтримували обвинувачення влади. Скажімо, в нарисі, присвяченому історії університету св. Володимира в Києві за 1881–1894 рр., зроблено висновок, що студенти-євреї старших курсів медичного факультету – «самий неспокійний елемент». Автори обвинувачували їх в провокуванні заворушень, не вдаючись до аналізу їхніх причин [34, с. 24–25]. В радянські часи ця тема в науковому плані не розроблялася і використовувалася лише у агітаційно-пропагандистському плані для критики дореволюційного режиму та системи університетської освіти.

Протягом кінця 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. світ побачили багато змістовних праць, які висвітлювали систематичні обмеження доступу єврейської молоді до вищої та середньої освіти, викладацької роботи, дискримінаційні заходи щодо місця проживання та професійної занятості [11; 38; 39; 40]. А. Безаров довів, що у вищих урядових сферах Російської імперії з кінця 80-х рр. міцно закріпилася думка щодо єврейського характеру російського революційного руху – і не лише у студентському середовищі. При цьому студенти-євреї з радикальними поглядами ідейно поєдналися з російськими студентами лівих поглядів. І саме в університетах, які були, за виразом А. Безарова, «плавильними котлами» для єврейської інтелігенції [2, с. 53–54]. Ідейно-політичні, духовні запити студентів-євреїв Новоросійського університету, їхню роль в опозиційному русі частково аналізують Г. Хаусманн [41] і Т. Маурер [44]. Але комплексного дослідження вказаного питання у наявній історичній та історико-педагогічній літературі не існує, хоча архівні матеріали щодо нього досить численні.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на базі історичних та історіографічних джерел визначити певною мірою реальну ситуацію з правами єврейської меншини на отримання вищої освіти, наукових ступенів, проаналізувати ставлення влади та викладацького корпусу до студентів-євреїв, долю їхньої участі у студентських заворушеннях. Мова йде в основному про події, що відбувалися у дореволюційних університетах України протягом кінця 80-х рр. XIX ст. – початку XX ст. Але для повноти розуміння проблеми будуть залучатися матеріали дещо ранішої епохи.

Хоча формально з 1804 р. євреям дозволялося вчитися в будь-яких навчальних закладах Російської імперії, але, наприклад, у Харківському університеті перші студенти-євреї з'явилися лише у 1834 р. Безглуздий міф щодо використання євреями крові християнських хлопчиків, запущений ще в сиву давнину, загострення конкуренції між православними та єврейськими купцями, значна кількість євреїв-медиків, їхній опір асиміляції викликали ряд обмежень (крім добре відомої межі осідлості для осіб юдейського віросповідання (1791–1917)). У 1821 р. євреїв виселили з сільських населених пунктів Чернігівської губернії, у 1882 р. – із сіл Полтавської губернії, у 1827 р. – з Києва, у 1830 р. – із сіл Київської губернії і т. д. З 1836 р. цензура духовних книг для єврейського населення призвела до спалення багатьох з них. Були знищені єврейські типографії, які їх друкували, крім Києва (потім її перевели до Житомира) та Вільно [18, с. 6–10].

В єврейському середовищі давно існували інтелектуали, які намагалися, апелюючи до влади, забезпечити нормальне співжиття своїх єдиновірців у слов'янському суспільстві. Першою такою спробою була праця Л. Неваховича (майбутнього тестя І. І. Мечникова) 1829 р. російською мовою «Вопль дщери иудейской. Проект о благоустройстве расстроенного положения народа еврейского, до миллиона людей обоого пола, и в России обращающегося, с некоторыми по сему предмету изъяснениями со времени присоединения оного с Польши с разными провинциями к России». Він надіслав цей документ Миколі I, а останній віддав його жандармам [19, с. 147]. Серед громадян (і не тільки Російської імперії) споконвічно, як писав М. І. Костомаров, повторювалася заявлена фраза: «Деньги! Жид любит деньги, больше всего любит жид деньги» [36, с. 116].

Юдофобські настрої, звичайно, мали місце і в системі освіти, не в останню чергу – серед чиновників Міністерства народної освіти та попечителів навчальних округів. Так попечитель Київського навчального округу С. І. Давидов 9 жовтня 1840 р. запросив думку Міністерства: чи

можна приймати до університету євреїв з Царства Польського. Тому що воно не зважилося відповідати на це питання самостійно, чиновники надіслали запит до Сенату. Не дочекавшись відповіді, Міністерство на початку 1841 р. повідомило попечителю: євреїв не треба зараховувати до університету. В результаті двох наявних студентів-євреїв було виключено [5, с. 263]. Напевне керівники освіти вважали їх ще більш небезпечними, ніж поляків, яких міністр С. С. Уваров мріяв перетворити на росіян. А вже у 1834 р. він наказував «сглаживать те характеристические черты, которыми польское юношество отличается от русского и в особенности подавлять в нем мысль о частной народности» [9, с. 9].

Щоб повернути на свій бік деякі категорії єврейського населення, царська влада у 1859–1867 рр. прийняла ряд рішень, згідно з якими поза межею осідлості могли проживати євреї з вищою освітою, а також їхня прислуга. Аналогічне право одержали купці I гільдії, члени їхніх сімей і прикажчики, євреї, що стали православними, єврейки-дружини християн та інші – всього 7 категорій. Враховуючи значну нестачу лікарського персоналу, з 19 січня 1879 р. де завгодно могли селитися аптекарські помічники, фельдшери, повивальні бабки. Але в цьому ж році євреям було заборонено відкривати приватні читальні і бібліотеки. У 90-х рр. прикажчики-євреї не мали права жити в Києві там, де вони бажали, а лише у Плоській та Либідській частинах. Якщо євреї з інших населених пунктів прибували до Києва, вони там могли перебувати не більше доби. У 1896 р. дітей євреїв було заборонено брати до гімназій Київського навчального округу [6, с. 146, 170–176]. А до університетів, як відомо, можна було вступати, лише маючи гімназичний атестат.

У 90-х рр. царську владу неабияк занепокоїв факт суттєвого зростання кількості студентів-євреїв: за 1862–1881 рр. їх стало більше в 14 разів. У березні 1880 р. газета «Новое время» у статті «Жид идет!» пророкувала: євреї через деякий час заберуть собі всю інтелектуальну та матеріальну владу. Конкретно у 1886 р. в університетах Російської імперії навчалися 1856 студентів єврейського походження, що складало 14,5 % від кількості всіх студентів [43, р. 701].

Жорстка дискримінація мала місце щодо тих осіб єврейської національності, які намагалися, отримавши вчений ступінь, стати викладачами університетів. У травні 1866 р. вчена рада університету імені св. Володимира подала до Міністерства народної освіти наступний запит: чи можуть євреї бути приват-доцентами, а потім і штатними викладачами університету. 7 липня надійшла відповідь: євреям не можна бути викладачами політичних, юридичних та історичних наук, тому що вони засновані на принципах християнської релігії [49, ф. 707, оп. 52, спр. 37, а. 3 зв. -4]. Виходить, що заборона не стосувалася медичних наук, однак ставлення до приват-доцента, спеціаліста з офтальмології М. О. Мандельштама свідчить про інше. Він учився у Дерптському, потім Харківському університетах. Після закінчення останнього у 1860 р. мав значну лікарську практику у Чернігові, 4 роки підвищував кваліфікацію у Берліні й Гейдельберзі. Став улюбленим учнем німецького фізика, математика, фізіолога, психолога Г. Л. Ф. Гельмгольца, у Вісбадені став завідуючим очної клініки професора А. Пагенштехера. Відхилив запрошення очолити очну клініку в США. Після захисту докторської дисертації у Військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі 1868 р. жив у Києві. 12 років був приват-доцентом на кафедрі офтальмології. Тричі медичний факультет обирав його на посаду екстраординарного професора, але вчена рада не затверджувала, тому що М. О. Мандельштам не бажав зрікатися своєї віри. У «Листі до 24 професорів» 1880 р. він писав: «Позвольте вам прочитати лекцію об основах нравственности. Краснея за вас, я назову вам действительную причину – вы меня забаллотировали, потому что я еврей», це «глумление над наукой, попытка изнасилования еврейской совести» [23, с. 17, 26–27].

Ще гіршою склалася доля доктора медицини, спеціаліста з акушерства П. С. Фінкеля. Навесні 1875 р. він згідно зі Статутом 1863 р., претендуючи на посаду приват-доцента університету св. Володимира, провів дві пробні лекції, про *venia legendi* йому, як доктору медицини, захищати було не потрібно. Але рішення щодо свого прийняття на посаду більше року він не міг отримати. На його запит попечитель Київського навчального округу генерал-лейтенант П. О. Антонович відповів, але не П. С. Фінкелю, а ректору. В листі від 27 квітня 1876 р. говорилося: «Допущение в эту среду евреев, хотя бы они и удовлетворяли всем необходимым требованиям, я считаю вредным». За його словами, в університеті «еврейский элемент так могуч и силен..., что при

малейшої можливості отразитися на ході університетського дела». Хоча міністр народної освіти Д. А. Толстой не забороняв брати євреїв викладачами медичного факультету, однак попечитель П. О. Антонович 25 травня 1876 р. наказав відмовити П. С. Фінкелю в посаді приват-доцента [49, ф. 707, оп. 261, спр. 15, а. 2-5].

У 1887 р. відомий вчений, майбутній Нобелівський лауреат І. І. Мечников покинув Новоросійський університет в знак протесту проти переслідування ректором С. П. Ярошенком викладачів-євреїв О. А. Веріго, Л. С. Ценковського, цькування М. Я. Герценштейна. Останнього у 1880 р. міністерство не затвердило викладачем Московського університету, заявивши, що «до 7-го покоління нельзя давать еврею университетскую кафедру» [12, с. 169]. Для І. І. Мечникова, який у 1909 р. писав, що джерелом його наукового таланту було саме єврейське походження, таке ставлення до колег було свідомим гальмуванням науки в Російській імперії [45, с. 96].

Після вбивства 1 березня 1881 р. царя Олександра II, єврейських погромів О. М. Калмикова констатувала: «Єврейский вопрос – самая острая злоба дня у нас в настоящее время», тому що його висунуло на перший план страшне людське обурення [10, с. 20]. Між тим у єврейських колах на той час було досить багато тих інтелігентів, що закликали свій народ долучатись до російської культури. Один з ідеологів юдейсько-християнського руху, лікар і публіцист В. Португалов умовою нормального існування єврейства вважав його злиття з російським народом. В Одесі ще на початку 60-х рр. більше третини жителів-євреїв розмовляли майже виключно російською мовою. З'явилася російськомовна єврейська література, преса. Однак почуття ворожості до євреїв – «всесвітнього ворога християнства» – не зникало навіть серед викладацького персоналу університетів. Так, професор Новоросійського університету І. А. Линниченко у 1885 р. таким чином описував ситуацію серед студентів: «... у нас идёт борьба элементов жидовинов с Русью, борьба форменная, с мордобитием – результат: уволены 7 студентов (6 жидов)» [20]. При обговоренні на засіданні вченої ради Харківського університету питання щодо обмеження кількості студентів-євреїв на медичному факультеті лише Л. Гіршман та І. Щелков не підтримували такого рішення. 8 професорів заявили, що їх не може бути більше 10 %, троє – за 15-процентну норму, а професор В. Крилов пропонував 5 %. На цей час, тобто у 1884 р., на факультеті було 38 % студентів єврейського походження, а на II курсі – навіть 44 %, включаючи й тих, що вихрестилися до православної віри [16, с. 296].

У Новоросійському університеті студенти-євреї склали 30,7 % на медичному, 41,2 % – на юридичному факультетах [38, р. 251]. Ректор Варшавського університету М. О. Лавровський (колишній викладач педагогіки у Харківському університеті) 16 грудня 1884 р. навіть введення системи гонорару для викладачів не бажав з суто шовіністичних причин. Він писав міністру народної освіти І. Д. Делянову, що встановлювати грошову залежність російського викладача від польсько-єврейської аудиторії абсолютно недоцільно [7, с. 74].

Усілякі перепони, як і раніше, виникали на шляху тих євреїв, що бажали працювати викладачами університету св. Володимира. М. К. Ренненкамф 1 березня 1886 р. інформував попечителя Київського навчального округу І. П. Новікова про свою точку зору щодо призначення євреїв на посаду приват-доцентів. В документі говорилося, що «евреи, получившие образование, и в особенности высшее, почти всегда отличаются духом ложного либерализма и при всех удобных случаях становятся на сторону противоположительственных и особенно национальных брожений, чему неоднократно были примеры в стенах университета св. Владимира» [46, ф. 16, оп. 465, спр. 240, а. 2]. Попечитель Київського навчального округу П. О. Антонович раніше відзначав: під час студентських сходок і заворушень студенти-євреї, як правило, грали роль лідерів [49, ф. 707, оп. 52, спр. 37, а. 5].

Студентські виступи масового характеру відбувалися в Російській імперії періодично: у 1869, 1874, 1878, 1881, 1882, з 1887 по 1901 рр. – сім разів, з 1902 до 1917 рр. – ледь не щороку. У 1887 р. влада вирішила запровадити процентну норму для осіб єврейської національності при вступі до середніх та вищих навчальних закладів. Мотивації були наступні: щоб вони не займали на гімназійній чи студентській лаві тих місць, які призначалися для християнської молоді. По-друге, цим заходом зменшувалась кількість активного бунтівного елементу, до якого зараховувалася

єврейська молодь. До столичних навчальних закладів дозволялося зараховувати 3 % євреїв (з 1901 р. – лише 2 %), до навчальних закладів Казанського та Харківського навчальних округів – 5 % (з 1901 р. – 3 %), в межі осідлості – 10 % (з 1901 р. – 7 %). Правда, влітку 1905 р. ці норми скасували, але не надовго – у 1907 р. вони були відновлені [28, с. 62–67].

Завдяки цим обмежувальним нормам більшість євреїв-випускників гімназій отримували студентський квиток, як правило, маючи золоті медалі. Хоча це їм потім не допомагало: у 1887 р. з Новоросійського університету за участь у протестних акціях звільнено 13 студентів – майже всі були євреями [13, с. 425].

Ідеолог російського ультраконсерватизму К. П. Победоносцев запевняв імператора Олександра III, що в Російській імперії створена невласлива місцевим умовам система освіти, які відривала кожного від рідного середовища. Саме завдяки їй студенти-євреї, стверджував він, захоплювалися радикальними політичними й соціальними ідеями, фантастичними мріями і надмірними претензіями. Для К. П. Победоносцева та його численних прихильників аксіомою була думка щодо єврейського характеру російського революційного руху [1, с. 158–159]. Між тим серед російського єврейства на той час уже існувала течія сіонізму, яка на початку XX ст. заявила про себе досить відчутно й авторитетно. Її лідери не вважали справу вищої освіти в Російській імперії кривою й нерозривно пов'язаною з умовами національного життя єврейства. Саме вона, на їхню думку, здатна зруйнувати релігійні основи єврейського народу і підвалини єврейського націоналізму [3, с. 119].

Однак значна частина єврейської молоді прагнула здобути вищу освіту, хоча навіть з університетським дипломом кар'єрне зростання для євреїв не було легким. Наприклад, єврей-випускник юридичного факультету міг стати присяжним повіреним (адвокатом) лише за рішенням міністра юстиції (якщо він залишався вірним юдейській вірі). Тому переважна більшість таких випускників могли бути тільки помічниками присяжного повіреного. Такі правила, як не дивно, не розповсюджувалися на мусульман і караїмів.

Несприйняття єврейства нерідко носило форми, шкідливі для Російської держави. Наприклад, випускник Новоросійського університету В. Хавкін отримав у Пастерівському інституті Парижу протихолерну вакцину. У 1892 р., коли в Російській імперії хворіли на холеру більше 600 тис. осіб, він запропонував методику вакцинації для них. Але тому, що він був євреєм, ще й під поліцейським наглядом, від його послуг відмовились. Після цього він виїхав до Індії, де рятував людей від цієї недуги. До цього часу у Бомбеї існує «Інститут Хавкіна» [11, с. 221–224].

Дискримінація щодо студентів-євреїв існувала і в питанні оплати навчання. У грудні 1891 р. декан медичного факультету Харківського університету проф. П. І. Ковалевський обурився тим, що частину малозабезпечених студентів-євреїв звільнили від оплати. Він заявив, начебто таке рішення невірне і незаконне. Хоча на той час у Казанському, Новоросійському, Варшавському університетах євреїв, які надавали «довідку щодо бідності», звільняли від оплати. У Дерптському та університеті св. Володимира, навпаки, це заборонялось. Нарешті 5 лютого 1892 р. Міністерство народної освіти вирішило: право на звільнення від оплати за навчання допускалося лише стосовно християн. Лише для тих студентів-євреїв, що раніше отримали право на безкоштовне навчання, ця пільга залишалася [48, ф. 733, оп. 150, спр. 386, а. 197–198, 204–210].

Характеристики випускників гімназій, які в якості секретного документу надсилалися ректору, нерідко містили образливі для представників національних меншин вирази. Скажімо, випускника Катеринославської чоловічої гімназії 1898 р. Семена Розенгорта описали так: «От природы, как еврей, самое трусливое существо: перед кем не чувствует страха, смел, отважен, криклив, назойливо-нахален». Далі автор характеристики писав, що С. Розенгорту треба не мріяти про вищу освіту, а займатися посиленою практичною роботою. Не кращою виглядала й характеристика випускника Єлисаветпольської гімназії вірменина Погоса Асрібекяна. Хоча й було відзначено його працелюбність, але розумові здібності вказано посередні. Крім того, підкреслювалося: «...не без восточной скрытности и подозрительности. Для жизни университетской, научной, усердной, кропотливой почти не пригоден» [50, ф. 1, оп. 4, п. 4].

Під час правління Олександра III було прийнято 65 антиєврейських постанов, при Миколі II –

50 постанов. Влада заохочувала створення антисемітських організацій (з 1901 р. у Харкові, приміром, існувала «Ліга антисемітів», до якої входили студенти), у 1907 р. заборонено брати дітей євреїв до привілейованої гімназії № 1 м. Києва і т. п. З кінця XIX ст. у містах іменували тих євреїв, що незаконно там проживали, «швейцарськими підданими». Вони платили швейцарам по 2-3 руб. щомісячно, щоб він їх не видав поліції. Не дивно, що з 1820 по 1914 рр. 2 млн. євреїв виїхали з Російської імперії, а в 1913 р. більше 7 тис. євреїв – підданих Росії – навчалися у зарубіжних університетах (значна частина з них не повернулася на батьківщину). При більш розумній національній політиці в державі було б не 2170 (до 1917 р.) медиків, психологів, біологів єврейського походження, а значно більше [11].

Безумовно, елементи європеїзації, модернізації єврейства в дусі ліберальної ідеології приносили свої результати. Водночас частина тих євреїв, що не сповідувала «палестинофільської» ідеології, не вливалася до рафінованої міської інтелігенції, неминуче пролетаризувалася. Перетворюючись на маргіналів (в чому значною була провина правлячого режиму), вони поєднувалися з російськими радикалами, яких на початок XX ст. виявилось досить багато саме в університетах. Не випадково колишній студент Харківського університету Л. Б. Гольденберг ще у 1876 р. створив у Лондоні разом з А. Ліbermanом «Товариство єврейських соціалістів». П. Аксельрод, який навчався в університеті св. Володимира, став професійним революціонером. Такі радикали не вважали себе носіями єврейства (П. Аксельрод ще в 4-му класі гімназії порвав стосунки з традиціями юдаїзму) [2, с. 54–55].

Загострення з початку XX ст. соціально-політичної ситуації в державі не сприяло пом'якшенню «єврейської проблеми». Навіть в суто історико-етнографічному журналі «Киевская старина» за 1882–1906 рр. було опубліковано 47 матеріалів з єврейської тематики [4].

Під час студентських заворушень колективи університетів розколювалися на протилежні табори: радикальна частина вимагала кардинальних змін, включаючи не лише питання освітнього характеру, але й політичного. Активна частина студентства старших курсів часто не підтримувала обструкції стосовно «реакційних викладачів», сходки, страйки. Влада абсолютизувала рівень участі студентів-євреїв в організації виступів, розпалюючи національні пристрасті з допомогою діячів «Союзу російського народу», інших організацій правого спрямування.

У 1903 р. російською мовою вперше було опубліковано фальшивий антисемітський памфлет «Протоколи сionських мудреців». Ці заходи не пройшли безслідно. А вже 23 грудня 1903 р. навіть проф. В. П. Бузескул з Харківського університету, маючи значний життєвий досвід, констатував: «... жития нет: с одной стороны – русское собрание, а с другой – крайняя жидовствующая партия». Скаржився проф. В. С. Іконникову, що в 1890 та 1894 рр. не погодився перейти до Новоросійського університету [25, с. 207]. Хоча на той час там відбувалися аналогічні потрясіння, ще більш напружені, а далі – кривавіші. На жаль, популярною була погромна стаття відомого історика Д. І. Гловайського, розміщена в його газеті «Кремль» у жовтні 1907 р. під назвою «Поработительское еврейское движение». «Батько російської психіатрії», колишній професор Харківського університету П. І. Ковалевський у 1905 р. побачив у протестних виступах лише «бунт инородчества ... против России и русского народа». Тому що, пояснював він, «интеллигенция и просвещенная часть русского народа более чем на половину состоит из инородцев не русской нации» [24, с. 80].

Коли міністр народної освіти проф. І. І. Толстой запропонував скасувати процентну норму при зарахуванні євреїв до університетів, піднялася буря протестів. Консерватори заявили, що єврей – це той іноземний елемент, якого неможливо імплантувати в російське суспільство [22, с. 137]. Але ж саме через цілеспрямоване нагнітання серед населення настроїв ненависті до єврейства, антисемітських міфів, дискримінаційних заходів з боку влади ця нація не могла себе відчувати рівноправною з іншими народами. При опитуванні студентів-євреїв Одеси ще в кінці 80-х років майже 30 % з них заявили, що мають друзів лише євреїв. А 35 % визнали: у неєврейському середовищі почувалися надто некомфортно [44, с. 57]. Намагання частини інтелігентів-євреїв мати подвійну культурну ідентичність не завжди були вдалимими через відчуття зради своєї національності, релігії [40].

Під час подій, пов'язаних з єврейськими погромами як у 80-х рр. XIX ст., так і на початку XX ст., у складі єврейської самооборони було багато студентів – особливо в Одесі. Як відомо, 16 і 18-22 жовтня 1905 р. там відбулися криваві єврейські погроми, в ході яких загинули більше 500 євреїв, розгромлено 1632 єврейські помешкання. Загинула й частина студентів-євреїв із загонів самооборони, а після закінчення погромів влада арештувала 150 студентів, які захищали населення від погромників [15, с. 82–83]. В. Кайтере (університет Міллерсвілл в штаті Пенсільванія, США) переконана, що біля 690 погромів за 1905 р. (з них 575 відбулися на території підросійської України) були не спонтанними, а скоріше організованими. В Одесі поліція очевидно співчувала погромникам і переслідувала студентів, вважаючи їх носіями революційних ідей. У Симферополі з в'язниць випустили кримінальних злочинців, які брали участь в погромах. У Києві, Феодосії, Ніжині, інших населених пунктах погромників зараховували ледь не до справжніх російських патріотів [42, р. 790–791]. Недаремно професор Новоросійського університету І. В. Лучицький у 1908 р. наголошував на необхідності готувати ґрунт для встановлення істинних причин погромів. Адже, підкреслював він, поки що все «покрыто в значительной степени туманом предвзятости, нередко злостной фантазии и даже неправды либо измышления» [29, с. VI].

Посилення антисемітських тенденцій призводило до того, що деякі викладачі пояснювали свою затримку у службовому кар'єрному зростанні інтригами іногородців. Наочним прикладом може бути справа зі скаргою приват-доцента медичного факультету Харківського університету О. М. Черевкова. Знаходячись 15 років у статусі приват-доцента, він вважав, що переходу на посаду екстраординарного професора не бажали професори-євреї В. Я. Данилевський (фізіологія) і І. Г. Оршанський (психіатрія). Саме через них (він назвав їх лівими євреями-анархістами) була начебто втрачена робота в Харківському медичному товаристві, де він одержував 2200 руб. щорічно. Несприйняття його як вченого і викладача цими професорами О. М. Черевков пояснював просто: я з роду донських козаків, а козаки у 1905–1907 рр. боролися з єврейськими заколотниками [48, ф. 733, оп. 154, спр. 329, а. 68–68 зв.].

Незважаючи на дискримінацію, єврейська молодь досить успішно отримувала дипломи університетів, особливо з медицини. Ще у 1870 р. в Товаристві одеських лікарів половина були євреями (на протипагу саме з цієї причини було організовано «Товариство одеських російських лікарів»). Через 40 років в Одесі 290 лікарів були євреями (з загальної кількості 554), аналогічні цифри (291 з 313) стосувалися зубних лікарів і дантистів. З 29-ти фельдшерів та фельдшерниць 12 теж були євреями, а з 8 зубних техніків – всі. Що стосувалося спеціалістів з фармації та фармакогнозії, то перший декан медичного факультету Новоросійського університету В. В. Подвисоцький говорив: в університетах Російської імперії ці предмети ведуть переважно юдеї або римо-католики [17; 47, ф. 45, оп. 15, спр. 12, а. 33].

29 вересня 1907 р. на засіданні вченої ради Новоросійського університету розглядалася заборона, прийнята Міністерством народної освіти щодо неможливості дозволу на прийняття студентами до 39 % осіб єврейської національності (включно з тими, що прийняли православну віру). Голосування засвідчило: 36 членів ради вважали за необхідне все ж прохати на це дозволу, 13 «висловилися» проти, а шестеро втрималися. Було вирішено надіслати з цього питання делегацію до Міністерства народної освіти у складі двох професорів: В. О. Косинського і Б. Ф. Веріго [8, с. 42–43]. Адже з початку XX ст. в деяких університетах стали заповнювати ті студентські місця, які не були зайняті християнами, студентами-євреями (особливо на медичному факультеті). Багато з них приймали «фальшиве хрещення», щоб потрапити до університету. Прийняті з 11 серпня 1904 р. заходи по виключенню зі столичних університетів тих студентів-євреїв, яким виповнилося 25 років, виконувалися дуже мляво й неохоче [22, с. 138].

Долю студентів, які брали участь у заворушеннях чи сходках, вирішували професорські дисциплінарні суди. Так за рішенням такого суду від 24 листопада 1907 р. у Новоросійському університеті вирішено було виключити з університету (на різні строки) 66 студентів, 24 з яких були євреями. Деяких осіб звільнили з університету з формулюванням: без права будь-коли вступати до університету, хоча таких повноважень суд не мав. На цей недолік було вказано міністром народної освіти О. М. Шварцем 28 листопада 1909 р. Значна частина студентів на суд не з'явилася, діставши

довідку про хворобу, частину вироків потім переглянули.

Оригінальну причину своєї участі у заворушеннях пояснив студент С. Файтельсон. Він переконував суддів, що 3 листопада 1907 р. зайшов до університету, «мучимый тоскою по восстановлению душевного равновесия, ...обезволенный и безучастный к окружающему». Свою неявку на суд теж вважав досить поважною: «...находился в состоянии душевной надломленности, ...совершенной неспособности осознать свои деяния». Його прохання про відновлення в університеті професорський суд 1 червня 1909 р. не задовольнив. Студент університету св. Володимира Ш. Ортенберг надіслав телеграми з проханням «задовольнити його спрагу до освіти» (був виключений теж у 1907 р.) Миколі II та цесаревичу Олексію Романову. Потім його батько умовив Київського і Волинського губернатора надіслати до Києва довідку щодо політичної благонадійності сина. 1 червня 1910 р. губернатор повідомив ректора університету св. Володимира, що Ш. Ортенберга, С. Файтельсона, М. Орлова, Б. Цукермана можна відновити в університеті. А на початку 1911 р. їх було допущено складати іспити як екстернам [49, ф. 707, оп. 158, спр. 34, а. 61–62; 272–290; 310–327].

У жовтні 1909 р. попечитель Одеського навчального округу О. І. Щербаков вирішив перевірити, чому при зарахуванні студентами Новоросійського університету Правління віддавало перевагу євреям з низькими оцінками в гімназичних атестатах. Втім, на це нескладне питання ще 29 вересня відповів член Державної думи від Одеси О. І. Нікольський. Він публічно заявив, що мали місце звичайнісінькі хабарі. Ректор університету С. С. Левашов назвав ці слова безсоромним наклепом і завірив, що приймали євреїв студентами, дотримуючись 10%-ї норми. Перевірка показала, що всього було подано на вступ до університету 471 заява від євреїв. З них 61 особа була зарахована за рекомендаціями, що склало дещо більше 12 %. Список тих персон та установ, які давали рекомендації, не стимулював до подальшого розслідування. Серед них були: попечитель Одеського навчального округу, командуючий військами Одеського військового округу барон О. В. Каульбарс (прохав за 11 абітурієнтів) – вчений-географ, організатор першого в Росії аероклубу, колишній міністр оборони і голова Ради міністрів, регент князівства Болгарія у 1882–1883 рр. Голова Одеського біржового комітету підтримав 20 прохачів. Ще серед осіб, що дали рекомендації, був єпископ Кишинівський Серафим, начальник штабу Одеського військового округу, директор 5 Одеської гімназії та інші.

В результаті попечитель О. І. Щербаков пояснив, що всі рекомендовані мали особливі моральні якості і схильність до серйозної наукової роботи [48, ф. 733, оп. 201, спр. 101, а. 19–22 зв., 30–34 зв.]. Як це вдалося встановити їхнім опікунам, попечитель не вважав за потрібне оприлюднювати. Необхідно зазначити, що члени професорського університетського суду практично в усіх університетах (ця діяльність їм була неприємна, тому вибори членів суду, як правило, проходили дуже довго) намагалися діяти якомога ліберальніше. Наприклад, 15 лютого 1908 р. були виключені з університету св. Володимира четверо студентів (всі євреї), але з правом вступити до нього восени цього ж року. Дещо суворіше було покарано В. Ф. Бельциховського, який з метою зриву занять пустив до аудиторії смердючі газу. Протягом трьох років він був позбавлений права навчатися в університеті [26, с. 14, 17]. Пізніше ці дії було названо «хімічною обструкцією» і чомусь приписано виключно євреям: «специальное изобретение жидовства, соответствующее свойствам и характеру национальности» [21, с. 9]. Судді-професори добре розуміли, що повна втрата колишнім студентом права на отримання університетського диплома зробить його надто озлобленим, розчарованим у майбутньому. А перебування серед освіченого товариства у будь-якому випадку краще, ніж серед маргіналів чи аутсайдерів.

В 1911 р. серед студентів Новоросійського університету налічувалося 34 % євреїв, в університеті св. Володимира – 20 %, у Харківському – 12,6 % (крім тих, що прийняли православну віру) [14, с. 167]. Праві політичні сили були вимушені з цим примиритися. Тим зятіше вони перешкождали наданню викладацьких посад в університетах представникам єврейського народу. Коли на засіданні Державної думи 20 квітня 1911 р. при обговоренні проблем вищої школи називали прізвиська «професорських стипендіатів» єврейського походження, частина депутатів з обуренням викрикувала: «жиды!», «семь жидов» и т.п. Депутат Г. Г. Замисловський ще більш

збував зал, заявивши: на юридичному факультеті Московського університету 25 % «професорських стипендіатів» – євреї [27, с. 7–9]. Напевне під впливом таких «страхів» у 1915 р. було прийнято ще одне обмежувальне рішення щодо євреїв з університетськими дипломами. Згідно з цим рішенням у Варшаві, Вільно, Одесі адвокатів-євреїв не повинно бути більше 15 % від загальної чисельності, до 5 % – в інших містах [43, р. 700].

Напередодні Першої світової війни, як і раніше, керівники освіти перешкоджали призначенню викладачами осіб єврейського походження. Так 29 квітня 1913 р. фізико-математичний факультет Новоросійського університету просив прийняти на посаду приват-доцента магістра хімії А. Комаровського, який працював у Одеській центральній лабораторії Міністерства фінансів. До того ж він перейшов з юдейської віри до римо-католицької. З його біографії видно, що він у 1892 р. закінчив політехнічний інститут у Цюриху, наступного року в Бернському університеті склав докторські іспити. Працював асистентом у професора органічної хімії С. Костанецького. З 1897 р. – співробітник Одеської центральної лабораторії Міністерства фінансів, старший лаборант з 1911 р. У 1912 р. захистив докторську дисертацію у Берлінському університеті, провів дві пробні лекції в Новоросійському університеті. Мав п'ять друкованих наукових праць, з них 4 – німецькою мовою. Curriculum vitae – більш ніж достойне для посади приват-доцента. Однак 13 травня 1913 р. Міністерство народної освіти заборонило брати його на роботу, тому що виконувало секретний циркуляр від 16 листопада 1898 р. щодо посилення російського елементу у складі викладачів Новоросійського університету [48, ф. 733, оп. 201, спр. 333, а. 27–29].

Професор кафедри геології та географії університету св. Володимира П. Я. Армашевський у 1913 р. разом з П. М. Ардашевим заснував газету «Київ» для боротьби з «иудейским засильем» (у 1916 р. вона була закрита). Учений, який організував Вищі жіночі курси в Києві, кілька років був там директором, який розробив мережу артезіанських колодязів, що замінили дніпровську воду, водночас залишався юдофобом. Його «соратники» з «Союзу російського народу», у свою чергу, намагалися скомпрометувати приват-доцента психіатрії Новоросійського університету В. І. Руднева. Тому що його наукове ім'я було досить відоме, вони звинуватили його у серпні 1912 р. у приховуванні напівєврейського походження. Ще більшим «моральним злочином» аноніми назвали його шлюб з єврейкою, ще й низького соціального походження – дочкою крамаря. Той факт, що він глибоко вивчав історію медицини у Греції, Єгипті, Туреччині, неодноразово працював у бібліотеках та архівах Австрії, Італії, Німеччини, Польщі, Швейцарії, з 1905 р. перекладав з грецької мови численні праці Гіпократа, їх не хвилював [48, ф. 733, оп. 155, спр. 412, а. 260–261 зв.].

Саме такі настрої призвели до того, що майбутнього академіка хімічних наук О. Н. Фрумкіна у 1915 р. не прийняли до складу «професорських стипендіатів», хоча він закінчив Новоросійський університет з дипломом першого ступеня. Треба сказати, що до 1914 р. і в Німеччині єврею, навіть охрещеному в католицьку віру, було дуже важко отримати статус ординарного професора, дещо легше – приват-доцента. Але там не існувало правил на кшталт уведених в 1914 р. попечителем Київського навчального округу О. М. Деревницьким (колишній професор Харківського університету). Він вирішив: одержати в Києві вищу освіту мали право лише ті євреї, які на законних підставах проживають у ньому [35, с. 114].

Спроби держави силоміць заборонити будь-яку суспільну діяльність студентства неминуче викликали його масовий спротив. У 1914 р. не лише Харківський, але й інші університети були не «храмами науки», а центрами «вироблення системи антидержавної пропаганди». Зокрема у Харківському університеті з середини лютого до початку жовтня 1914 р. не припинялися страйки, сходки, бойкот «реакційних професорів». І знову офіційна реакція була такою ж, як й раніше: роль євреїв у цих подіях вони вважали величезною. Хоча староста I курсу юридичного факультету О. Ткачов, що 11-й рік навчався в університеті (більше займався політикою) і А. Заливчий, підстароста, до представників цієї нації, звісно, не належали. А в студентському суді честі цього факультету було, крім двох євреїв, двоє вірмен та один росіянин. Серед студентів, які бажали вчитися, а не страйкувати, було досить багато представників різних націй, включаючи євреїв (їх називали «академістами», в побуті – «чорною сотнею», «кар'єристами»,

«хуліганам») [33, с. 3, 7, 10].

У березні 1917 р. за рішенням нового міністра народної освіти П. М. Ігнат'єва до університетів повернули відрахованих раніше студентів-євреїв, членів сіоністських організацій. Якщо раніше для євреїв не існувало обмежень при вступі до музичних, художніх училищ, Комерційного інституту (там вони складали від 51 % до 60 % слухачів), то Тимчасовий уряд зняв їх і для університетів [32, с. 72–76].

Але одна справа – рішення влади, дещо інша – виконання на місцях. Яскравим прикладом такого дисонансу може бути голосування на Вченій раді Новоросійського університету 18 жовтня 1917 р. В цей день мова йшла про надання 10 приват-доцентам звання штатного доцента. Семеро з них його одержали, а Я. Ю. Бардаху, В. Ф. Кагану, С. І. Шатуновському було відмовлено. 25 жовтня 1917 р. на засіданні фізико-математичного факультету це рішення назвали «важкою несправедливістю», тому що всі троє – євреї [47, ф. 45, оп. 4, спр. 2003, а. 184; 47, ф. 45, оп. 11, спр. 199, а. 51–51 зв.].

Зауважимо, що саме Я. Ю. Бардаху доручив І. І. Мечников після від'їзду з Одеси завідування Бактеріологічною станцією (у 28-річному віці Я. Ю. Бардах ризикнув зробити собі перше щеплення від сказу). Потім у 1890–1891 рр. працював у «бактеріолога від Бога» Р. Коха в Берліні, вивчаючи методи боротьби з туберкульозом (у 70-80-х рр. у Німеччині від нього помирала кожна сьома людина), в лабораторії Л. Пастера в Парижі.

У 1891 р. Я. Ю. Бардаху звільнили з посади завідувача Бактеріологічної станції – виключно через єврейське походження. Не бажаючи покидати батьківщину, він не прийняв запрошення Л. Пастера бути у нього асистентом, відхилив посаду директора Бактеріологічного інституту Л. Пастера в Ріо-де-Жанейро. У 1894 р. на запрошення відомого гігієніста Ф. Ф. Ерісмана захистив у Московському університеті докторську дисертацію «Дослідження з дифтериту» – перша праця з сіротерапії. В Інституті експериментальної медицини Санкт-Петербурга його відмовились взяти все через ту ж вірність юдейській релігії. Незалежно від Е. Берлінга та П. Ру отримав імунну протидифтерійну сироватку. Працюючи з 1895 р. приват-доцентом Новоросійського університету, 22 роки викладав бактеріологію (по 4 год. у весняному семестрі, по 8 год. – в осінньому). За 1887–1914 рр. опублікував 45 наукових праць. Крім того, вів курс бактеріології на агрономічних курсах 1913 р., Вищих курсах виноградарства і виноробства протягом 1915–1916 рр. [47, ф. 45, оп. 11, спр. 199, а. 33 зв.–35 зв.; 37, с. 3–6, 9–14].

Неабиякі заслуги в науково-педагогічній сфері мали також С. І. Шатуновський і В. Ф. Каган. Перший з них присвятив своє життя вивченню математики, навчався у Санкт-Петербурзі, Швейцарії. При складанні у 1905 р. магістерських іспитів у Новоросійському університеті своїми знаннями просто вразив професорів. Оскільки він не мав університетського диплома, їм довелося довго переконувати Міністерство народної освіти у доцільності його прийняття на службу. Він став єдиним приват-доцентом у Організаційному комітеті Всеросійського з'їзду викладачів математики у Санкт-Петербурзі (27 грудня 1911 – 3 січня 1912 рр.), очолюваного генерал-лейтенантом З. О. Макшеевим. Підготував доповідь, у якій були розроблені науково-методично бездоганні рекомендації для підготовки в університетах вчителів математики.

20 років був приват-доцентом Новоросійського університету викладач чистої математики В. Ф. Каган. Завдяки його зусиллям, допомозі групи ентузіастів в Одесі з середини 80-х рр. XIX ст. до 1917 р. виходив журнал «Вісник експериментальної фізики та елементарної математики». Не лише його редактором, але й душею був саме В. Ф. Каган. Він же разом з С. І. Шатуновським організували видавництво «Mathesis», що діяло протягом 1904–1925 рр. За цей період воно стало найкращим науково-просвітницьким видавництвом першої чверті XX ст. у Російській імперії (Радянській Україні та СРСР) [31; 30].

Саме таких викладачів не побажали бачити доцентами Новоросійського університету восени 1917 р. члени вченої ради, серед яких був, на жаль, і відомий історик І. А. Линниченко. Більше того, в цей період він безапеляційно заявляв: «Украинское государство не что иное, как интрига евреев» [62].

Таким чином, в дореволюційних університетах України протягом досліджуваного періоду

царською владою, Міністерством народної освіти велась цілеспрямована політика обмеження прав єврейської меншини на отримання освіти, особливо вищої. Постійна ідеологічна та політична обробка населення, спрямована на формування з єврейства ворожого до християн елемента, на жаль, приносила свої зловісні плоди. Особливо настирливо царат гальмував процес створення в університетському викладацькому корпусі хоча б невеликого прошарку осіб єврейської національності. В результаті на медичному факультеті Новоросійського університету, наприклад, у 1865–1917 рр. не було жодного професора-єврея. Ситуація почала змінюватися лише після осені 1917 р., хоча і не прямолінійно. Подальші дослідження в цьому напрямку виявлять деякі нові грані вказаної проблеми.

Література

1. Безаров А. К. П. Победоносцев и еврейский вопрос / А. Безаров // Проблемы еврейской истории. Материалы научных конференция Центра «Сэфэр» по иудаике 2007 года. Памяти профессора Д. Д. Клира. – Часть 1. – М., 2008. – С. 152–160.
2. Безаров А. Особенности формирования русско-еврейской революционности в последней трети XIX века / А. Безаров // Научные труды по иудаике. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. – Том III. – Вып. 42. – М.: издат. «Центр-Сэфэр», 2012. – С. 52–67.
3. Бен-Самуэль Д. Письма к еврейской молодежи / Д. Бен-Самуэль // Еврейская жизнь (СПб.). – 1905. – март. – С. 113–128.
4. Василевский М. Еврейская проблематика на страницах украинского исторического журнала «Киевская старина» (1882–1906) / М. Василевский // Проблемы еврейской истории. Часть 1. – М., 2008. – С. 253–256.
5. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. Том. I. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: В Тип. Импер. Ун-та св. Владимира, 1884. – 674, ХLI с.
6. Гимпельсон Я. И. Законы о евреях. Систематический обзор действующих законоположений о евреях с разъяснениями Правительствующего Сената и Центральных правительственных установлений. Под ред. Л. М. Брансона. Часть I / Я. И. Гимпельсон. – СПб.: Издание тов-ва «Юриспруденция», 1914. – 440 с.
7. Грибовский М. В. Материальный достаток профессоров и преподавателей университетов России в конце XIX – начале XX в. / М. В. Грибовский // Вестник Томского государств. ун-та. История. Исторические науки. – 2011. – № 349. – С. 62–73.
8. Заседание 4-го октября 1907 года // Журнал заседаний Совета Императорского Новороссийского ун-та за осеннее полугодие 1907 г. – Одесса: «Экономическая» тип., 1908. – С. 32–54.
9. К 50-летию юбилею университета св. Владимира. Очерки и заметки по истории университета. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1884. – 65 с.
10. Калмыкова А. М. Еврейский вопрос в России. Посвящается русской и еврейской молодежи (Второе издание) / А. М. Калмыкова. – Харьков: Тип. М. Зильберберга, 1882. – 63 с.
11. Кандель Ф. Очерки времён и событий. Из истории российских евреев. Часть третья: 1882–1920 годы / Научн. ред-р М. Капнис / Ф. Кандель. – М.: АОЗТ «Слово», 1994. – 335 с.
12. Кауфман А. Е. За кулисами университета-юбилея (Из воспоминаний и бесед) / А. Е. Кауфман // Голос минувшего (М.). – 1915. – № 10. – С. 165–178.
13. Клоссовский А. В. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России / А. В. Клоссовский // Записки Императорского Новороссийского университета. II часть ученая (Одесса). – 1903. – Т. 90. – С. 385–474.
14. Кожин В. В. Россия. Век XX-й (1901–1939). История страны от 1901 года до «загадочного» 1937 года. (Опыт беспристрастного исследования) / В. В. Кожин. – М.: «Алгоритм», 1999. – 560 с.
15. Маевский Е. 1905 год. Очерк революционного движения / Е. Маевский. – Пг.: Тип. Г. Ламберт, 1917. – 175 с.
16. Медицинский факультет Императорского Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905); под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Харьков: Тип. «Печатное дело» князя Гагарина, 2011. – VI, 472, 314, XVI (репринтное издание 1906 г.).
17. Лескова Ю. Общество одесских врачей / Ю. Лескова // Мигдаль times (Одесса). – 2001. – № 54 [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.migdal.org.ua/times/54/4971/.
18. М. М. Судьба еврейской письменности в России / М. М. // Восход (СПб.). – 1887. – № XII. – С. 1–18.

19. Минкина О. Маскилим, кагал и государственная администрация в Российской империи конца XVIII – первой четверти XIX в.: к новой интерпретации взаимоотношений / О. Минкина // Проблемы еврейской истории. Материалы научных конференций Центра «Сэфэр» по иудаике 2007 года. Памяти профессора Д. Д. Клира. Часть 1. – М., 2008. – С. 141–151.
20. Муzychko A. E. «Нелиберальный либерал»: евреи и еврейский вопрос в восприятиях профессора Новороссийского университета Ивана Андреевича Линниченко (1847–1926) / А. Е. Муzychko. – СПб., 2008 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.migdal.ru/migdal/events/scienceconfs/6/17472>.
21. Образцов В. Подкуп и провокация – источники университетских беспорядков / В. Образцов. – Харьков: Тип. «Мирный труд», 1912. – 26 с.
22. Павлеева Е. А. «Еврейский вопрос» в национальной политике правительства в 1905–1907 гг. / Е. А. Павлеева // История еврейской диаспоры в Восточной Европе: Материалы Междун. научн. конфер. памяти М. Г. Штейна 29–30 апреля 2012 г. – СПб., 2012. – С. 135–140.
23. Памяти Макса Емельяновича Мандельштама. Речи, статьи и некрологи. – К., 1912. – 187 с.
24. Петрюк П. Т. Профессор Павел Иванович Ковалевский – выдающийся отечественный ученый, психиатр, психолог, публицист и бывший сабурянин (к 160-летию со дня рождения) / П. Т. Петрюк // Психічне здоров'я (К.). – 2009. – № 3. – С. 77–87.
25. Письма В. П. Бузескула к В. С. Иконникову // Харківський історіографічний збірник. – 2013. – Вип. 12. – С. 198–212.
26. Протокол заседания Совета Императ. Ун-та Св. Владимира 25 января 1908 года // Протоколы заседаний Совета Императ. Ун-та Св. Владимира за 1908 год. – К.: Тип. Акц-го Общ-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – С. 3–10.
27. Развал высшей школы: Речь Г. Г. Замысловского в заседании Государственной Думы 20 апреля 1911 года. – СПб.: Тип. СПб-го Градоначальства, 1911. – 16 с.
28. Раскин Д. И. «Еврейский вопрос» в документах высших государственных учреждений Российской империи XIX – начала XX в. / Д. И. Раскин // История евреев в России. Проблемы источниковедения и историографии. – СПб., 1993. – С. 60–77.
29. Речи по погромным делам. С предисловием проф. И. В. Лучицкого. – К.: Тип. С. Г. Слюсаревского, 1908. – VI, 150 с.
30. Рикун И. Э. «Mathesis» – лучшее российское научно-просветительское издание первой четверти XX века. Люди и книги / И. Э. Рикун // Odessa Astronomical Publications. – 2011. – Vol. 24. – С. 14–18.
31. Самодурова В. В. Журнал «Вестник опытной физики и элементарной математики» в фондах научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова / В. В. Самодурова // Вісник Одеського нац-го ун-ту. – Т. 16. – вип. 1/2. – Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2011. – С. 127–132.
32. Сизова А. Ю. Российское высшее образование при Временном правительстве: замысел и начало демократической реформы / А. Ю. Сизова // Вестник Росс-го гос-го гум-го ун-та. Серия Исторические науки. история России. – 2009. – № 17. – С. 70–82.
33. Староверов Б. Немецкое пленение Харьковского университета / Б. Староверов. – Харьков, 1915. – 41 с.
34. Университет Св. Владимира в царствование императора Александра III. 1881–1894. – К.: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 35 с.
35. Хроника // Ежемесячный журнал (Пг.). – 1915. – № 4. – С. 108–114.
36. Шестопал М. М. Євреї на Україні: (Історична довідка) / М. М. Шестопал. – К.: МАУП, 2002. – 240 с.
37. Яків Юлійович Бардах. Бібліографічний покажчик літератури. Упорядник Т. В. Тюшенко. – Одеса, 2004. – 29 с.
38. Anderson R. D. European Universities from the Enlightenment to 1914 / R. D. Anderson. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 338 p.
39. Brim S. Universität und Studentenbewegung in Russland im Zeitalter der Großen Reformen 1855–1881 / S. Brim – Frankfurt am Main, 1985. – 246 s.
40. Dohrn V. Akkulturation und Patriotismus: Die ersten modernen Juden im Russischen Reich / V. Dohrn // Leben in zwei Kulturen. Akkulturation und Selbstbehauptung von Nichtrussen im Zarenreich. Herausgeben von Trude Maurer und Eve-Marie Auch. – Weisbaden: Harrasowitz-Verlag, 2000. – S. 61–81.
41. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa / G. Hausmann. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. – 699 s.
42. Khiterer V. The October 1905 Pogrom and the Russian authorities / V. Khiterer // Nationalities Papers (Routledge). – 2015. – Vol. 43. – №. 5. – P. 788–803.

43. Kolsto P. Competing with entrepreneurial diasporians: origins of anti-Semitism in nineteenth Russia / P. Kolsto // *Nationalities Papers* (Routledge). 2014. – Vol. 42. – №. 4. – P. 691–707.
44. Maurer T. Diskriminierte Bürger und emanzipierte «Fremdstämmige». Juden an deutschen und russischen Universitäten / T. Maurer. – Graz: Leykam, 2013. – 117 s.
45. Schmuck T. Il'ja Mečnikov – Denkwege zwischen Philosophie und Medizin / T. Schmuck // *Studien zu Carl Julius Fritzsche (1808–1871) und Il'ja Mečnikov (1845–1916)*. – Kaden H., Riha O. (Hgg.). – Aachen: Copyright Shaker Verlag, 2008. – S. 91–176.
46. Державний архів м. Києва.
47. Державний архів Одеської області.
48. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі.
49. Центральний державний історичний архів України в м. Київ.
50. Архів Музею історії Харківського нац-го ун-ту ім. В. Н. Каразіна.